

OSMANLI DEVLET GELENEĞİNDE ADALETNAMELER

Oktay BAHADIR
Kocaali Cumhuriyet Savcısı

Giriş

Bu çalışma ile Osmanlı Devlet geleneğinde adaletnamelerin yeri ve önemi konusu irdelenmiştir. Bu bağlamda adaletname kavramı, adaletnamelerin kaynağı (menşei) ve özellikleri üzerinde durulmuştur. Klasik dönemde çıkarılan adaletnameler ile modern dönemde çıkarılan adaletnameler arasında karşılaştırma yapılmıştır.

Adalet kavramını, bir devletin vatandaşlarının devlet görevlileri ya da diğer kişilerden gelebilecek haksız uygulamalara karşı en hızlı ve etkin biçimde korunması olarak kısaca ifade edebiliriz. Adalet, vatandaşın devletine olan güven ve bağlılığını arttıran en önemli unsurlardan biri, belki de birincisidir. Zira sürekli haksızlığa uğranılan ve buna karşın suçluların etkin bir şekilde cezalandırılmadığı bir devlette, vatandaşların huzur ve mutluluğundan söz edilemez. Adalet kavramı, yalnızca suçluların cezalandırılması olarak değil, aynı zamanda her türlü haksızlığın önlenmesi şeklinde geniş anlaşılmalıdır. Özellikle de, farklı etnik kimlikleri bir arada bulunduran devletlerin adaletin sağlanması konusuna daha çok önem vermeleri, devletin devamlılığı adına, bir zorunluluktur. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı ve Roma Devletlerinin uzun ömürlü olmaları adaletli olmalarına bağlanabilir.

Adalet dairesi, Kutadgu Bilig’de şu şekilde formüle edilmiştir: “*Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.*”¹ Bu formül ile devletin bekası, doğru (adaletli) konulmasına bağlanmıştır.

Osmanlı, adalet kavramı üzerine kurulmuş bir devlettir. Avrupa’da aristokrasi olduğundan eşitlik kavramı, Osmanlı’da ise adalet kavramı ön plandadır. Osmanlı’da her milletin kendi inancına göre yaşaması ve yargılanması öngörülmüştü. Ancak, Tanzimat Fermanıyla birlikte Osmanlı Devleti’nde de eşitlik kavramı öne çıkmıştır.

Özellikle devletin buhranlı yıllarında halkı korumak, idarecilerin yolsuzluklarını ve halka zulmetmelerini önlemek amacıyla yayınlanan adaletnameleri Osmanlı Devleti’nin hukuk ve adalet anlayışını göstermeleri açısından ortaya koymaya çalıştık.

Çalışma sırasında Prof. Dr. Halil İnalçık’ın 1967 yılında Türk Tarih Belgeleri Dergisi’nde yayınlanan ve klasik dönemde çıkarılan adaletnameleri inceleyen makalesi ile Prof. Dr. Yücel Özkaya’nın 1974 yılında Belleten Dergisi’nde yayınlanan ve 18. yüzyılda çıkarılan adaletnameleri inceleyen makalesi dışında konu ile doğrudan ilgili kaynak bulunamamıştır. Bu açıdan kaynak sıkıntısı çalışma sırasında karşılaşılan en önemli sorun olarak sayılabilir.

1. Adaletname kavramı

Adaletname (adalet hükmü), “*Padişah veya halifelerin, kanunları uygulamayan ve görevlerini kötüye kullanan devlet adamlarını uyarmak veya tahta çıktıkları zaman devleti adaletle idare edeceklerini bildirmek için yayınladıkları yazılı emirdir.*”² şeklinde tanımlanabilir.

Adaletname, devlet otoritesini temsil edenlerin halka (reayaya) karşı bu yetkilerini kötüye kullanmalarını yasaklayan beyanname şeklindeki bir padişah hükmüdür.³

Adaletnameler, devlet otoritesi temsilcilerinin görev ve yetkilerini kötüye kullanmamalarını; kanun, adalet ve hak çerçevesi içerisinde hareket etmelerini sağlamak için

¹ İnalçık, 2005, s. 15.

² <http://ansiklopedi.turkcebilgi.com/Adaletname>, 07.10.2009.

³ İnalçık, 2005, s. 75, “İslam Ansiklopedisi” 1988, s. 346.

çıkarılan padişah hükümleridir. Bunlar devletin idarecileri ve memurları üzerindeki otoritesini tesis etmek, her yerde rahat ve huzuru sağlamak amacıyla memleketin her yerine gönderilmekteydiler. Adaletnameler, kuvvetlinin zayıfı ezmesini önlemek, adaletin yerleşmesini sağlamak amacıyla olan resmi genelgelerdir.⁴

Padişahın, halkı zulümden korumak amacıyla çıkardığı hükümlere genellikle adaletname veya adalet hükmü adı verilmektedir. Ortadoğu devletinde en yüksek otoritenin zayıfı kuvvetliye karşı koruması yani adalet kavramı ile ilgili vesikalar bu adı almaktadır.⁵

Ortadoğu devlet ve hükümet sisteminin temeli adalet kavramına dayanırdı. Bu adalet kavramı, halkın şikayetlerini doğrudan hükümdara iletebilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi anlamına gelmektedir. Bu başvurular, bazen padişahın her zaman hazır bulunduğu inancıyla Divan-ı Hümayuna yapılırdı. Bazen de padişah halktan cuma namazında, ava çıkarken, sefere çıkarken vb. zamanlarda doğrudan doğruya şikayet toplardı. Bu gibi fırsatlar ne kadar çok olursa padişah o kadar adil sayılırdı. Çünkü padişah Allah'tan başka kimseye sorumlu olmayan ve bütün haksızlıkları giderebilecek tek otorite olarak görülürdü.⁶

2. Adaletnamelerin kaynağı

Kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hukuk esas itibarıyla İslam hukukundan oluşmaktaydı. Ancak Osmanlılar, İslam hukukunu uygularken zamanın gerektirdiği düzenlemeleri ve ilaveleri de uygulamışlar, İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir ve düzenleme yetkisinden yararlanmışlardır. Öyle ki düzenlenen kanunnamelerde İslam ceza hukukuna aykırı (kardeş katli gibi) hükümler dahi bulunmaktaydı. Klasik fıkıh kitapları içinde yer alan ve geçmiş dönemlerde devletin müdahalesinden bağımsız olarak oluşan hukuka şer'i hukuk, padişahların emir ve fermanlarıyla oluşan hukuka da örfi hukuk adı verilmiştir. İşte Osmanlı hukuku esas itibarıyla şer'i hukuk ile bunun yanında zaman içerisinde oluşan örfi hukuktan ibaretti.⁷

Adaletname, kökü eski İran imparatorluklarına uzanan Ortadoğu devlet ve hükümdar anlayışının en belirgin özelliğidir. Burada hükümdarın mutlak otoritesi, haksızlığın kaldırılmasında en son önlem olarak görülürdü. Zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, halkın can ve mal güvenliğini sağlamak, bir devlet anlayışı olarak ön planda tutulurdu. Öte yandan Türk ve Moğol devlet geleneğinde de adalet, değişmez bir töre ve yasanın tarafsızlık ilkesi ile uygulanması şeklinde anlaşıldı. Bu görüş, eski İran devlet anlayışı ile bağdaşarak Ortadoğu'da kurulmuş Türk-İslam devletlerinde de hâkim olmuştur.⁸

Bu devlet anlayışı aynı zamanda birtakım kurumların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur ki bunların başlıcaları Darü'l-adl, Divanü'l mezalim, Divan-i a'la, teftiş-i memalik ve adaletname ilanı şeklinde kendini gösterir. Sasani İmparatorluğu'nda her ayın ilk haftasında halktan herhangi bir kimse, hükümdarın bulunduğu yüksek divana çıkmak ve şikayetini doğrudan ona iletmek hakkına sahipti. İslam devletlerinde hükümdarın bizzat başkanlık ettiği ve halkın şikayetini dinleyip hüküm verdiği Darü'l-adl, Divan-i a'la ya da Divanü'l mezalim de bu geleneğin bir çeşit devamıydı. Bu toplantılarda gerek idareye, gerekse devlet sorumlularına karşı her türlü şikayet yapılabilirdi. Bazı İslam hükümdarları, mesela Halife Mehdi ve Nureddin Zengi buna çok önem verirdi. Mısır'da bu olağanüstü toplantıların yapıldığı özel daireye Darü'l-adl denirdi. Büyük Selçuklu hükümdarları haftada iki gün halkın şikâyetlerini (mezalim) dinlerdi. Anadolu Selçukluları'nda ise hükümdar, eski Sasani hükümdarları gibi yılda bir kez mahkemeye gider, kadı karşısında ayakta durur ve davacı varsa kadı tarafından verilen hüküm şeriata göre yerine

⁴ Özkaya, 1974, s. 448.

⁵ İnalçık, 2005, s. 123.

⁶ İnalçık, 2005, s. 49.

⁷ Erdoğan, 2006, s. 220.

⁸ İnalçık, 2005, s. 75.

getirilirdi. Bu durumda hükümdarlık haşmet ve merasimi bir tarafa bırakılırdı. İlk Osmanlı padişahlarından Orhan Bey ve II. Murad, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan halkın şikâyetlerini dinlerlerdi. Osmanlılar'da Divan-i Hümayun'un ilk ve asli görevi de şikâyetleri dinlemek ve sorunları çözmektir. Osmanlı padişahları divana başkanlık görevini bıraktıktan sonra, davaları Kasr-i Adalet veya Adalet Köşkü denilen bir yerde divana açılan pencere arkasından dinlemişlerdir.⁹

İşte adaletname de padişahın ülkesinde adaleti kurmak için başvurduğu önlemlerden biriydi. Osmanlılar'dan önce, hükümdarlar birtakım haksızlıkların ve özellikle de haksız vergilerin kaldırıldığını ilan eden hükümler çıkarır ve bunları eyaletlerde herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş kitabe halinde koyarlardı. Bu geleneğin devamı olarak Osmanlılar'da da adaletname, yaygın bir hal alan bazı haksızlıkların padişah tarafından yasaklandığını halka ve görevlilere bildiren genel bir beyanname şeklinde yerini almıştır. Kanunnamelerde belirtilmiş olan hükümlere aykırı vergi toplanması, bid'at denilen sonradan ortaya çıkmış ve halka ağır gelen yükümlülükler yayınlanan bu fermanlarla yasaklanmaktaydı.¹⁰

3. Adaletnamelerin özellikleri

Adaletname veya adalet hükmü, padişahın verdiği emir olup diğer fermanlarla aynı özelliği gösterirdi. Ancak berat gibi üçüncü şahıslara değil, doğrudan doğruya bütün idarecilere ya da belli bir bölgenin yöneticilerine hitap ederdi. Bu da onun idaredeki yolsuzlukları önleme amacıyla çıkarılmış bir genel belge olması özelliğinden kaynaklanırdı. Adaletnamelerin yayınlanmasında yaygın hale gelen suistimaller (yolsuzluklar), padişaha yapılan toplu şikâyetler, teftişler sonunda tespit edilmiş haksız uygulamalar başlıca etkenler olmuştur. Ayrıca çoğu zaman tahta yeni çıkan padişahlar da adil bir saltanat devri açmak istediğini göstermek amacıyla genel mahiyette bir adaletname çıkarmışlardır.¹¹

Adaletname, hüküm sahibi yüksek idarecilere, yani şeriat ve kanuna göre hüküm verme yetkisini taşıyan kadılara, bedeni cezaları uygulama yetkisi bulunan beylerbeyi ve sancak beylerine veya bunların adamlarına yazılırdı. Hükmün konusu, genellikle bu otorite sahiplerinin kendilerinin veya başkalarının yaptıkları zulüm ve haksızlıkların onlardan sorulmasıdır. Çünkü onların görevi zulmü önlemektir. Bu sebeple adaletnamelerde, *“almayasız ve aldırmayasız, etmeyesiz ve ettirmeyesiz”* gibi tabirlere sıkça yer verilirdi.¹²

Adaletnameler, üç bölüm halinde hazırlanırdı. Birinci bölümde, şikâyetler sıralanır ve belgenin gayesi belirtilirdi. İkinci bölümde, şikâyetlerin değerlendirilmesi neticesinde yasaklanan veya serbest bırakılan hareketler zikredilirdi. Üçüncü bölümde ise emirlerin tatbik edilmemesi neticesinde verilecek cezalar yazılırdı.¹³

Hemen hemen bütün adaletnamelerin giriş bölümünde, yazı nereye, hangi kola yazılmış ise, oradaki görevlilere hitap edildikten sonra, devlet görevlilerinin halkı koruması, halkın mesut, kendi halinde yerli yerinde oturarak kendi işiyle *“kesb ü kar ve harsı ile”* meşgul olmasının sağlanması konuları yer alırdı. Bazı adaletnameler, ele aldıkları konular açısından farklılık arz etmekteyse de amaç birdir, yani memleketin düzen içerisinde olması, işlerin adalet ve doğrulukla yürütülmesi, halkın rahat ettirilmesidir.¹⁴

Adaletnameler, bazı hak ve bağımsızlıkları korumak için çıkarılırdı. Ancak bu muafiyet beratta olduğu gibi hükmü verene değil, üçüncü kişilere yönelikti. Bu kişiler, kadılar tarafından verilen adaletname suretini alabilir ve bu belgeye istinaden hak ve muafiyetleri isteyebilirlerdi.¹⁵

⁹ İnalçık, 2005, s. 75 – 77.

¹⁰ İnalçık, 2005, s. 77 – 78.

¹¹ İnalçık, 2005, s. 120 – 121.

¹² İnalçık, 2005, s. 121 – 122.

¹³ <http://ansiklopedi.turkcebilgi.com/Adaletname>, 07.10.2009.

¹⁴ Özkaya, 1974, s. 452 – 453.

¹⁵ İnalçık, 2005, s. 122.

Bu fermanların halka duyurulması şarttır. Hatta isteyen, kadı siciline kaydedilmiş olan adaletnamenin bir suretini de alabilirdi. Tipik adaletname hükmü, bu gibi ilan emri taşıyan vesikalardır. Bunlarda emrin mutlaka yerine getirilmesi istenir ve bu yapılmadığı takdirde ilgili yöneticilere sert cezalar verileceği bildirilirdi. Hatta bazılarında padişahın, emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini gizlice teftiş ettireceği de yazılırdı.¹⁶

Adaletnameler, bazen içerik açısından kanunların teyidi niteliğini taşımakla beraber bazen de yeni kanunları içine alabilmekteydi. Genel emir niteliğinde olmaları onları kanunlara çok yaklaştırmıştır. Ancak farklı olarak bu genel emirler idare ve idareciler hakkındadır ve kamu hukukunu ilgilendirmektedir. Osmanlı kanunlarının genel prensiplerini bazı özel durumlara uygular ve yorumlar.¹⁷

Adaletnameler başlıca kapısız levendlerin, çeşitli eşkıyaların yakalanması, devlet görevlilerinin yolsuzluklarının önlenmesi ve buna benzer değişik kanunsuz işlerin yapılmaması noktalarında toplanmaktadır.¹⁸ Vergi yolsuzlukları, salmalar, kadıların yaptıkları suistimaller, angarya hizmetler halk ve askeri zümre arasında sürekli olarak çatışma konusu olmuş, özellikle 16. yüzyılda devlet için genel bir huzursuzluk hatta felaket halini almıştır. Bunların önlenmesi genel adalet fermanlarının ana konusunu teşkil etmiştir. Ayrıca bu genel sorunlar yanında yeniçeri ve diğer askeri sınıfların halkı kaçırmış köylerde çiftlik kurmaları gibi bazı özel sorunların halli için de adalet fermanları yayınlanmıştır.¹⁹

Yayınlanan adaletnamelere, yasaklanan haksızlıklar, suistimaller ve bid'atlar, halka ağır gelen angaryalar, halka "*salınan*" olağanüstü nakdi ve ayni vergiler yani salgunlar, idarecilerin kendi adlarına zorla para ve mal toplamaları, kadıların görevlerini kötüye kullanmaları, hububat vb. mahsullerden öşür alınması sırasında yapılan yolsuzluklar, kadı ve naiblerin kanunlara aykırı hükümler vermeleri, fazladan para toplamaları, zuhurata bağlı "*bad-ı heva*" vergilerindeki ve suçlulardan alınan cerime vergilerindeki haksız uygulamalar gibi sorunlar konu edinilmiştir. Bundan başka adalet hükümlerinin konuları arasında, zorla nikâh resmi (vergisi) alınmasının ve tefeciliğin önlenmesi de bulunmaktadır.²⁰

Ayrıca H. 947 tarihli adaletnamede padişah, ehl-i örf adı verilen beylerbeyiler, sancak beyleri, tımarlı sipahiler, şehir ve kasabalarda yerleşmiş kapıkulu mensuplarının zor kullanarak halka zulmetmeleri karşısında bunların kulluk sıfatını kaldırmakta ve şiddetle cezalandırılmasını emretmektedir. Hatta bizzat halkın kendi aralarında bir yiğitbaşı seçip onlara direnç göstermelerine izin vermektedir.²¹ Halka yöneticilere itaat etmeme, karşı gelme ve hatta mukavemet gösterme hakkı vermesi açısından bu hüküm oldukça manidardır.

Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk adaletname, Yavuz Sultan Selim Han devrinde Eflaklar için yayınlandı. Daha sonraları buhran büyüyüp anarşi arttıkça adaletname sayısı da arttı. Çıkarılan adaletnamelerde idareciler kontrol altında tutulmaya, müslim-gayri müslim ayırmaksızın halka huzurlu bir ortam sağlanmaya çalışıldı.²²

Aşağıda Osmanlı Devleti'nde yayınlanan bazı adaletnamelere kısaca değinilecektir.

4. Osmanlı Devleti'nde yayınlanan bazı adaletnameler

4.1. Eflaklar hakkındaki adaletname

Semendere sancağındaki bazı bid'atlerin kaldırılmasına yönelik bir adaletnamedir. Bu adaletname, bu bölgedeki bid'atleri kaldırmayı hedeflemiştir. Bu bid'atler, bazı devlet otoritelerinin (sancak beyleri, mültezimler gibi) şeriat, kanun ve tahrir defterine aykırı olarak

¹⁶ İnalçık, 2005, s. 122 – 123.

¹⁷ İnalçık, 2005, s. 123.

¹⁸ Özkaya, 1974, s. 453.

¹⁹ İnalçık, 2005, s. 123.

²⁰ "İslam Ansiklopedisi", 1988, s. 347.

²¹ İnalçık, 2005, s. 94.

²² <http://ansiklopedi.turkcebilgi.com/Adaletname>. 07.10.2009.

halktan fazla vergi almalarıdır.²³ 10 Safer 922 tarihli Eflaklar Adaletnamesi, Osmanlı kanunlarına aykırı olarak yapılan yolsuzlukları ve bid'atleri ayrıntılarıyla göstermektedir. Bu adaletname, Semendere sancağındaki Eflakların, voynukların ve diğer halkın şikayetleri üzerine buraya gönderilen ulemeden Nureddin Sarı Gürez'in yaptığı teftiş sonucunda çıkarılmıştır.²⁴

4.2. Angaryalar hakkındaki adaletname

Osmanlı kanunlarında yapılan değişikliklere aykırı olarak halka geleneklerden kaynaklanan bazı işler yüklenmesi nedeniyle çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde halkın sipahi için bazı zorunlu angarya hizmetlerini yerine getirmesi adet olarak kabul edilmekte ancak bunlar kesin bir şekilde sınırlandırılmaktaydı. Buna rağmen bazı bölgelerde sipahi için ev yapmak, kışın ot ve odun vermek, sipahinin bağında ya da tarlasında yılda üç gün çalışmak gibi angaryalar devam etmekteydi. Bu adaletname ile bu türden angaryalar önlenmeye çalışılmıştır.²⁵

4.3. Salgunlar hakkındaki adaletname

Salgun, halktan istenen olağanüstü nakdi veya ayni vergilerdir. Genellikle, hane başına belli miktarda arpa, buğday ya da başka yiyecek şeyler toplanmasından ibarettir. Bu salgunlara belli olağanüstü durumlarda memleket yararı için müsaade edilmiş, halkın gelişigüzel soyulmaması için miktarı dikkatle sınırlandırılmıştı. Görevlilerin kanunsuz salgunlar salması, kalabalık bir maiyetle köylere devre çıkararak kendilerini ve hayvanlarını besletmeleri en yaygın yolsuzluk şekilleriydi. Bu adaletname ile gerekli ve önemli bir iş çıkmadan kalabalık gruplar halinde köylere çıkılması yasaklanmıştır.²⁶

4.4. A'sar'da yolsuzluklar hakkındaki adaletname

Hububat öşrünün ürün üzerinden değil de, sonradan, fazla ücret takdir edilerek alınmasının şikayet konusu olması üzerine yayınlanmıştır. Oysa ki, halktan öşür mahsulünün aynen değil para olarak alınması önceden beri yasak olan kötü adetlerden biriydi. 1540 tarihine doğru Diyarbakır vilayetinde tımar sahipleri tarafından hububat öşrü yerine fazla fiyatla karşılığının para olarak alınması üzerine bazı kişiler topraklarını terk etmişlerdir. Sipahiler ve diğer dirlik sahipleri, öşür mahsulünü para çevirme zorluğundan kendisini kurtardığı ve mahsul ucuzladığı zaman kendisini maddi zarardan koruduğu için bu yöntemi tercih etmekteydiler. Oysa mahsulü paraya çevirmek köylü için daha zor bir durumdu. Köylü çoğu kez ürününü ucuza satmak zorunda kalmaktaydı. H. 1004 tarihli adaletname ile bu kötü âdetin terk edilmesi emredilmiştir.²⁷

4.5. Kadı ve naiblerin yolsuzlukları hakkındaki adaletname

Kadı ve naiblere ait birçok yolsuzluklar adaletnamelere konu olmuş ve tekrar tekrar yasaklanmıştır. H. 947 tarihli adaletnameye göre kadılar, önceden beri naib atanmamış yerlere para hırsı nedeniyle fazladan naib atamaktaydılar. Kadı bir yere naib mahkemesi kurduğu zaman o nahiyeden alacağı resimlerin gelirini peşin bir para karşılığında naibe bırakırdı. Yani naibliği satardı. Bu bir çeşit iltizamdır ve Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan sonra geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Ancak bir yerde mahkeme kurulması için padişahın emir ve müsaadesi gerekirdi. Adaletnamede yasaklanan husus, kadıların eskiden beri naib bulunmayan yerlerde, satma gayesiyle fazladan yeni naiblikler kurmalarıdır. Bu naibler verdikleri parayı çıkarmak ve kar etmek için sık sık devre çıkmakta, fazladan çeşitli resimler toplamak için halkı rahatsız etmektedir. Ayrıca kalabalık bir grupla köylere gitmekte, kendisini, adamlarını ve hayvanlarını bedava besletmektedir. Bu adaletname ile sadece eskiden beri naib olan ve naibe ihtiyaç olan yerlere naib tayin edilmesi, naiblerin garazsız, faydalı kimselerden seçilmesi emredilmekte, naiblerin devre çıkması yasaklanmaktadır.²⁸

²³ İnalçık, 2005, s. 91.

²⁴ İnalçık, 2005, s. 94.

²⁵ İnalçık, 2005, s. 97.

²⁶ İnalçık, 2005, s. 96 – 101.

²⁷ İnalçık, 2005, s. 102 – 103.

²⁸ İnalçık, 2005, s. 106 – 107.

Yukarıda sayılanlar dışında badihava resimleri ve cerimeler dolayısıyla görülen yolsuzluklar, zorla nikâh ve gerdek resmi, tefeciler ve benzeri konularda da birçok adaletnameler yayınlanmıştır.

Çalışmamızda buraya kadar klasik dönemdeki (1637 tarihine kadar olan) adaletnameler üzerinde durulmuştur. Aşağıda ise 18. yüzyılda çıkarılan adaletnamelere karşılaştırmalı olarak kısaca değinilecektir.

5. 18. yüzyılda yayınlanan adaletnameler

18. yüzyılda, devlet idaresinin zayıflaması ve devlet otoritesinin Anadolu ve Rumeli’de etkisini önemli ölçüde kaybetmiş olması nedenleriyle, paşalar, ayanlar ve diğer görevliler tarafında yapılan haksızlıklar İstanbul’a devamlı olarak dilekçeler ile halk tarafından şikâyet edilmekteydi. Bu durumda devlet, adaletnameler göndermek suretiyle memurların gözlerini korkutmaya ve bazen de yumuşak sözlerle onları suistimallerden vazgeçirmeye çalışıyordu. Ancak istenilen fayda sağlanamıyordu. 18. yüzyılda bu tür adalet fermanlarının sık sık yayınlanmış olması ve bunların çoğunlukla aynı konular üzerinde ısrar etmeleri de bunu açıkça ortaya göstermektedir. Halkın huzur ve refahını ön planda tutan adalet fermanları devlet otoritesinin zayıf olması nedeni ile memurlar üzerinde gereken etkinliği yapamamış, böylece de beklenen sonuç elde edilememiştir.²⁹

Devletin, olağanüstü zamanlarda halktan aldığı “*avarız-ı divaniye*” gibi, beylerbeyleri ve sancak beyleri de olağanüstü ihtiyaçları için “*salma*” adı altında kanunsuz vergiler toplayabiliyorlardı. Devlet görevlileri, daha 16. yüzyılda atlı gruplar halinde köyden köye giderek zorla para, koyun, davar, tavuk ve diğer hayvanları alır olmuşlardı. Bu tip şeyleri vermeyenlere ise dayak atma gibi kanunsuz yollarla cezalar uygulamaktaydılar. Selamlık, aylık, cerime adı ile aydan aya her köye salgun salıp para toplamaktaydılar. Padişah, bunları asi ve zalim diye adlandırmakta ve kulluktan çıkararak, idamlarına hükmetmekteydi.³⁰

18. yüzyılda ise, artık salgun adı pek kullanılmıyor bunun yerine daha çok “*devir*” adı kullanılıyordu. Bu dönemde tekalif-i şakka adıyla toplanan kanunsuz vergiler, bidatlar, 16. yüzyılda sözü edilen bid'atlardan çok farklıdır. Padişah, 18. yüzyılın adaletnamelerinde, daha çok ehl-i şer ve ehl-i örf mensuplarının, kanunnamelerde mevcut olmayan, sonradan ortaya çıkan “*tekalif-i şakka*” ile diğer kanunsuz vergileri almamaları, kapısız levendler ve diğer eşkıyaların yakalanması, halkın bunlardan korunması konularına değiniyordu. Bu yüzyılda paşaların çok sayıda levend beslemeleri, “*tekalif-i şakka*” gibi vergilerin artmasına ve daha sık toplanır olmasına sebep olmuştu. Paşalar ve ayanların emirlerinde, bu yüzyılda çok sayıda levend ya da devrin tabiri ile “*saruca-sekban*” bulunmaktaydı. Bunlar, paşalar görevden alındığında boşta kalmakta ve “*biz paşa sekbanıyuz*” diyerek sanki o paşanın adına hareket ediyormuş gibi “*devre*” devam etmekte ve tekalif-i şakka türünden vergileri toplamaktaydılar. Bu yüzyılın adaletnamelerinde de levend sorunu büyük bir yer tutmaktadır.³¹ 18. yüzyılda, önceden görülmeyen ya da fark edilmeyen bir diğer yolsuzluk da malzeme tedarikinde olmaktadır. Bu araba, at, deve, katır ve diğer malzemelerin tedarikinde görev alan şahsın bunları istenilenden iki misli toplayarak devlete eksik göndermesi sorunudur. Çeşitli araçların ve gereçlerin temininde toplayanın yolsuzluğundan başka, kadı, naib ve diğer görevliler de aralarında anlaşarak bu malzemenin toplanması esnasında ve toplanmasından sonra kazanç elde etmek yoluna gidiyorlardı. Bu durum, devletin gelirinin ve ihtiyaçlarının tam olarak karşılanamamasına ve halkın zor durumda kalmasına sebep olmaktaydı.³²

16 ve 17. yüzyıl adaletnameleri ile 18. yüzyıl adaletnameleri arasında konu ve hitap ettiği kişiler açısından da bazı farklılıklar vardır. Mesela, menzil, mübaşir, ayan, mütegalibelik sorunları ve önceden mevcut olmayan pek çok suistimaller, levendlik ve levendlerin kaldırılması

²⁹ Özkaya, 1974, s. 447 – 448.

³⁰ Özkaya, 1974, s. 448.

³¹ Özkaya, 1974, s. 448 – 449.

³² Özkaya, 1974, s. 449.

gibi yeni hususlar 18. yüzyıl adaletnamelerinin konuları arasında yer almaktadır. 16 ve 17. yüzyıl adaletnameleri, sancak beylerine, kadılara ve aynı zamanda kethüda erlerine, yeniçeri serdarlarına ve diğer iş erlerine yazılmaktadır. 18. yüzyıl adaletnameleri ise, kadı ve naiblere ya da beylerbeyleri ve sancak beylerine hitap ettikleri gibi, ayrıca artık sayıları çok artmış ve yeni adlarla ortaya çıkmış diğer görevlilerine de hitap etmektedir.³³

Adaletnamelerin yayınlanmasına 18. yüzyıldaki kadar olmasa da 19. yüzyılda da devam edilmiştir. Zira 18. yüzyılda görülen sorunların hemen hemen hepsi 19. yüzyılda da mevcuttu. 18. yüzyılda görülen bozukluklar, 1839 tarihinde yayınlanan Tanzimat ve 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanları dönemine kadar sürmüştü ve hatta ondan sonraki tarihlerde de devam etmiştir. 18. yüzyıl adaletnameleri, bazı değişiklikler ve konu itibarıyla halkın refahını hedef alarak sürmüştür.³⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti, gerek coğrafi alan ve siyasi otorite, gerekse de ekonomik zenginlikler açısından, gücünün zirvesine, Kanuni Sultan Süleyman döneminde ulaşmıştır. Ancak aynı dönemde duraklama ve gerilemenin de tohumları yeşermeye yüz tutmuştur. Dolayısı ile devletin en parlak dönemi olan Kanuni çağı, gevşemenin ve çöküntünün de başlangıcıdır diyebiliriz. Kanun-ı kadim denilen, devletin temelini oluşturan ilke ve esaslara uyulmamış; sosyal hayatın genel bir kuralı olan, çağın ihtiyaçlarına göre yeniden yapılanma gerçekleştirilememiştir.³⁵

16. yüzyılda bütün müesseseleriyle birlikte oldukça güçlü bir devlet olarak temayüz eden Osmanlı Devleti'nin bu gücü onun muktedir olmasından kaynaklanmaktaydı. Bazı mühimme kayıtlarından edinilen bilgiler, devletin iktidar gücünü oldukça sistemli bir şekilde işleyen ve devlet yönetimi açısından felsefi bir anlayışa dayanan "*adalet sistemi*"nden aldığını ortaya koymaktadır. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde birçok müessesede görülen bozulma, adalet sisteminde de görülmüş, bu durumun bir sonucu olarak da devlet, ülke genelinde yayınladığı adaletnamelerle iktidarını hissettirmeye dolayısıyla da toplumun düzenini koruma yoluna gitmiştir.³⁶

Padişah hükmü olarak devlet genelinde yayınlanan bu adaletnameler Osmanlı iktidarının ülke genelinde halkın huzur ve güvenliği konusunda daha sıkı tedbirler alma ihtiyacını hissettiğini göstermektedir. Bu fermanlar, devlet otoritesini temsil edenlerin, halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını, olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklindeki resmi genelgelerdi.³⁷ Bunlar devletin idarecileri ve memurları üzerindeki otoritesini tesis etmek, her yerde rahat ve huzuru sağlamak gayesiyle memleketin her yerine gönderilmekte, kuvvetlinin zayıfı ezmesini önlemek, adaletin yerleşmesini sağlamak amacını gütmekteydi.³⁸

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, aynı konularda ve çok sık çıkarılmaların umulan faydayı sağlamadıkları yönünde yorumlanabilir ise de, adaletnameler, özellikle devletin sorunlu yıllarında halkı idarecilerin haksız uygulamaları ve yolsuzluklarından korumak amacıyla çıkarılmış olmaları yönüyle Osmanlı Devleti'nin hukuk ve adalet anlayışını yansıtmaları açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Adaletnameler, padişahın halkın şikâyetlerine karşı duyarlı olduğunu ve sorunların örtbas edilmek yerine ilan edilen ferman niteliğindeki emirlerle üzerine gidildiğini göstermeleri yönüyle oldukça manidardır. Şunu da belirtmek gerekir ki adaletnamelerin, geniş anlamda adaleti sağlamak amacıyla, hala devam ettiğini (yolsuzlukla mücadele ile ilgili yasal düzenlemeler, temel hak ve özgürlüklerin tanınması vb.) söylemek mümkündür.

³³ Özkaya, 1974, s. 489.

³⁴ Özkaya, 1974, s. 491.

³⁵ Eryılmaz, 2006, s. 24 – 32.

³⁶ Erdoğan, 2006, s. 225.

³⁷ İnalçık, 2005, s. 75.

³⁸ Özkaya, 1974, s. 448 – 450.

KAYNAKÇA

- Erdoğan, Emine;** “*XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İktidar - İtaat İlişkisine Dair Bir Araştırma: Amasya Örneği*”, Kastamonu Eğitim Dergisi, Mart 2006, cilt 14, no 1, s. 217 – 226.
- Eryılmaz, Bilal;** “*Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*”, 2. baskı, İşaret Yayınları, İstanbul, 2006.
- İnalcık, Halil;** “*Osmanlı’da Devlet, Hukuk Adalet*”, 2. baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Özkaya, Yücel;** “*XVII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelere Göre Türkiye’nin İç Durumu*”, Belleten Dergisi, 1974, sayı: 151, s. 445 – 491.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 1, İstanbul 1988, s. 346 – 347.